

Финансы и кредит

УДК 336.14:631.16

ВПЛИВ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПІДТРИМКИ НА ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Гудзь О.Є.

Розглянуто проблеми державної фінансової підтримки щодо її впливу на формування та забезпечення фінансовими ресурсами сільськогосподарські підприємства, здійснено моніторинг цих проблем у контексті реалій сучасного фінансового стану сільськогосподарських підприємств, а також, запропоновано власний підхід до вирішення нагальних завдань пов'язаних з державною фінансовою підтримкою сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: бюджет, фінансові ресурси, сільськогосподарські підприємств

Сучасний етап розвитку сільського господарства України є визначальним, саме тепер відбувається формування основних засад функціонування галузі на довгу перспективу. Від того наскільки правильно будуть визначені принципи та форми державної фінансової підтримки сільськогосподарських підприємств, а також інструменти реалізації цієї підтримки, залежатиме забезпеченість фінансовими ресурсами та ефективність функціонування галузі, як в короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі, її конкурентоспроможність на світовому ринку.

На сьогодні маємо багатий досвід щодо державної фінансової підтримки та механізму бюджетного фінансування сільськогосподарських товаровиробників. Основні положення сучасних теорій бюджетного регулювання та необхідності його здійснення в аграрному секторі викладено у працях зарубіжних вчених С. Аланов, Дж. Кейнса, Ж.Б. Сея, Л. Штріве, Л. Хоффманна, М. Трейсі [1 с.54]. З поміж досліджень вітчизняних вчених окремі проблеми формування механізму державної фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва висвітлено у роботах В. Амбросова, М. Дем'яненка, П. Лайка, Ю. Лузана, А. Чупіса, П. Саблука та інших. Проте значна частина проблемних питань цієї складної та багатогранної теми потребує докладнішого вивчення.

Ціль статті - осмислення змін, які відбуваються в аграрній сфері свідчить про те що необхідно всебічно дослідити становлення та визначення закономірностей і тенденцій формування та здійснення процесів у царині державної фінансової підтримки їх ролі та впливу на зміни і оптимізацію формування фінансових ресурсів в сільськогосподарських підприємствах. Недостатнє опрацювання окреслених проблемних питань, а також їх методичне та практичне значення визначають актуальність даної праці, її мету та завдання.

Оптимальне формування фінансових ресурсів сільськогосподарськими підприємствами, забезпечення їх збалансованості можливе за умови, що державне економічне регулювання, яке включає бюджетну та кредитно-фінансову підтримку буде цьому сприяти.

Державна фінансова підтримка аграрного сектора економіки, як основний механізм реалізації державної аграрної політики, представляє собою свідоме створення сприятливих економічних, правових, організаційних та інших умов розвитку сільськогосподарського виробництва, забезпеченого матеріальними та фінансовими ресурсами.

Основними формами державної фінансової підтримки є: пряме фінансування; бюджетні інвестиції; субсидії; дотації; субвенції; державний кредит; створення державних цільових фондів; створення регіональних позабюджетних фондів; створення спеціалізованих кредитних установ; податкові пільги; прискорена амортизація; фінансування науково-дослідних робіт, витрат загальнодержавного чи регіонального значення підготовки кадрів для виробничої і соціальної сфер села тощо.

На протязі всіх років незалежного існування України держава здійснювала заходи, спрямовані на підтримку сільськогосподарських товаровиробників.

Швидкий перехід пострадянських країн на ринкові засади господарювання супроводжувався рядом негативних економічних процесів, що призвели до суттєвого зниження рівня забезпеченості

сільськогосподарських підприємств власними фінансовими ресурсами та обмежили доступ до зовнішніх джерел фінансування. Якщо за сучасного стану більшість сільськогосподарських підприємств забезпечені власними фінансовими ресурсами у межах 10%, то у 1990 році вони становили понад 45% їх потреби.

Варто зазначити, що всі розвинені країни світу проводять ґрунтовну політику державного сприяння розвитку сільського господарства, надання йому гарантованої підтримки, запроваджують відповідні економічні механізми заохочення сільськогосподарських товаровиробників. Попри це протягом 1994 – 1999 рр. у сільському господарстві України відбулося поступове зменшення державної підтримки сільського господарства (за винятком податкових пільг) з 1575,4 до 91 млн. дол. США або у 17,2 рази до чого спричинилися макроекономічні чинники [2].

З 2000 року уряд почав збільшувати фінансування галузі. Упродовж 2000 – 2004 років загальний розмір підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні істотно зріс – з 1,67 млрд. грн. у 1999 році до 6,36 млрд. грн. у 2004 р. (або майже у четверо). Причому у 2001 році сукупний розмір підтримки галузі перевищив 3,6 млрд. грн., у 2002 –му – 5 млрд. грн., у 2003 році – 6 млрд. грн. [3]. Підтримка за допомогою спеціальних режимів та механізми оподаткування становила у 1999 – 2004 роках майже 16,5 млрд. грн., або в середньому 2,75 млрд. грн., на рік.

Проте не можна не зазначити й деякі проблеми, що стосуються бюджетного фінансування. За оцінкою загальної підтримки аграрного сектора, нині вона не перевищує 0,6% державного бюджету, тоді як, наприклад, в Угорщині й Румунії цей показник становить відповідно 2,5 і 5 % (4). Це при тому, що частка сільського господарства серед галузей матеріального виробництва у виробництві валової продукції, наприклад, в 2001 році становила 18,9%, а валового прибутку – 36,2%. З наукової точки зору держава завжди буде в боргу перед сільським господарством, оскільки фінансуючи його, повертає лише невелику частину доданої вартості, створеної в цій галузі, але реалізованої в інших.

За рахунок бюджетних коштів мають фінансуватися такі видатки на розвиток АПК: видатки на поліпшення земельних ресурсів, на сільськогосподарське виробництво, на діяльність і послуги в галузі сільського господарства, видатки на закупівлю сільськогосподарської продукції та техніки, а також на дослідження й практичні розробки в галузі сільського господарства [5].

У процесі аналізу тенденцій зміни бюджетної підтримки сільськогосподарських виробників і показників ефективності сільськогосподарського виробництва зроблено висновок про те, що державні витрати на галузь мають значні коливання, тоді, як ефективність аграрних підприємств є низькою, що позначається на їхній конкурентоспроможності на світовому та вітчизняному ринках.

Але хоча обсяги бюджетного фінансування зросли в 2004 році проти рівня 2000 року у 5,8 раз, це не забезпечило суттєвого впливу на вирішення проблеми формування фінансових ресурсів на більшості сільськогосподарських підприємств (таблиця 1), але не лише враховуючи недостатність таких коштів загалом, а також у зв'язку з тим, що, як зазначає академік УААН П. Гайдуцький, державна підтримка сільськогосподарських підприємств розподіляється нерівномірно і у 2004 році 40% підприємств її не мали, 30% отримали лише 3% загальної суми підтримки, і це становило менше 1% до реалізованої ними продукції.

Таблиця 1

Структура джерел фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств у 2000 – 2004 рр.

Джерела фінансових ресурсів	Роки				
	2000	2001	2002	2003	2004
Виручка від реалізації, %	52,6	50,6	49,4	44,1	49,1
Банківські кредити, %	2,6	4,9	7,6	11,6	11,0
Кредиторська заборгованість, %	44,2	42,7	40,8	39,1	34,1
Бюджетні кошти, %	1,6	1,8	2,2	5,2	5,8
Всього, %.	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: Розраховано за даними Мінагрополітики

Навіть у тих 6 відсотків підприємств, які отримали 74% суми державної підтримки, вона становила всього 10% до реалізованої ними продукції. Статистика не відстежує руху коштів, які надходять до сільськогосподарських підприємств із бюджету, але вона свідчить що саме ці підприємства виробили у 2002 р. 52,4% продукції рослинництва і 70,8% тваринництва від загального обсягу продукції галузі [6].

Якщо сума асигнувань з бюджету у 2004 році зросла проти рівня 2000 року у 5,8 раз, то спрямованих за цільовими програмами – у 10,6 разів, що зумовило збільшення частки цільового фінансування сільськогосподарських підприємств за цей період з 33,2 до 60,7 відсотку. До того ж надходження коштів державного фінансування на сільськогосподарські підприємства нерівномірне. Як зазначає академік УААН М. Я. Дем'яненко, кошти виділяються, як правило, без ув'язки з технологічними потребами, переважно в кінці року, що створює передумови для їх нецільового використання [7].

Зокрема, в останні роки майже половина бюджетних асигнувань надходить на сільськогосподарські підприємства у четвертому кварталі, а точніше в його останніх декадах (таблиця 2) і зрозуміло, що у таких випадках забезпечити належний контроль за раціональним використанням цього виду фінансових ресурсів неможливо.

Таблиця 2

Надходження бюджетного фінансування на сільськогосподарські підприємства України у 2000 – 2004 рр. у розрізі кварталів, %

	Роки				
	2000	2001	2002	2003	2004
I квартал	10,5	12,8	14	8	10,8
II квартал	20,4	27,9	23,9	17	14,2
III квартал	25,4	25,6	28,9	22,5	30,4
IV квартал	43,7	33,7	33,2	52,5	44,6
Усього за рік	100	100	100	100	100

Джерело: Розраховано за даними Мінагрополітики

Тому, поряд із необхідністю трансформації важелів фінансово-економічного регулювання сільськогосподарського виробництва, доцільно певним чином скоригувати теперішні методи спрямування фінансових ресурсів у галузь.

Характеризуючи структуру фінансової підтримки розвитку агропромислового комплексу на державному рівні, вкажемо на переважання в абсолютному розмірі непрямої підтримки за допомогою спеціальних режимів і механізмів оподаткування над прямим бюджетним фінансуванням (таблиця 3).

Таблиця 3

Динаміка бюджетної підтримки сільськогосподарських підприємств України за цільовими програмами [12, – С. 290-291].

Показники	Роки				
	2000	2001	2002	2003	2004
Сума бюджетних асигнувань, млн. грн.	477	635	768	2038	2760
В т.ч. за цільовими програмами, млн. грн.	158,4	286,4	250,4	1393,3	1675,3
Частка цільового фінансування, %	33,2	45,1	32,6	68,5	60,7

В останні роки вимоги законодавства України щодо підтримки АПК виконувалися не повністю. Недотримання вимог законодавства стосовно підтримки розвитку соціальної сфери села пояснюється не тільки дефіцитом бюджетних коштів, а й особливостями бюджетної класифікації і практично державної статистики, які не передбачають визначення відповідних річних обсягів державних капіталовкладень окремо для АПК. Тому недоотримано на цілі агросфери лише упродовж 1996-2003 років 5,4 млрд. грн. [8].

У більшості країн світу пряма і непряма державна підтримка сільськогосподарського виробництва є пріоритетним напрямом економічної політики. В Україні рівень державної підтримки залишається низьким і пов'язаний з обмеженими можливостями бюджетів усіх рівнів щодо фінансування цільових програм розвитку, прийнятих органами законодавчої влади. У 2004 році обсяг державної фінансової підтримки, включаючи податкові пільги, видатки на утримання соціальної інфраструктури становив 6,2 млрд. грн., у тому числі з бюджетів усіх рівнів 2,6 млрд. грн. У розрахунку на 1 га землі в обробці в США рівень підтримки вищий майже у 11,5 раз, у країнах ЄС – більше ніж у 35 разів порівняно з Україною [9].

Загалом за рахунок бюджетних коштів фінансується 17 державних та 23 галузевих цільових програм, але враховуючи дефіцит фінансових ресурсів здебільшого з державного бюджету, виділялося на виконання визначених законодавством програм лише 20-30% до потреби.

Обмеженість бюджетних коштів, які Україна може сьогодні виділити на підтримку сільськогосподарських виробників, не є підставою для того, аби відмовлятися від розробки концепції чіткої державної політики та державних програм.

Нині формування державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників відбувається з огляду перспективи вступу України до СОТ. Сукупні обсяги бюджетної підтримки сільськогосподарських виробників у країнах ЄС становили у 1999 – 2002 роках 49%, у США – 24%, Канаді – 20%, Японії – 65%, Швейцарії – 73%, Норвегії – 69%, Туреччині – 36%, Мексиці – 22%, Австралії – 6%, Новій Зеландії – 2% [8]. Для нормального функціонування сільськогосподарського виробництва на одну тисячу гектарів в Україні потрібно мінімум 300 тис. дол. США на засоби виробництва та 200 тис. дол. обігових коштів [10]. А інвестували в основний капітал агропідприємств держави у 2003 році лише 2141 млн. грн. [11]

Із вступом в СОТ від України вимагають забезпечити прозорість підтримки та привести податкове законодавство до вимог цієї організації, тобто сільське господарство може позбутися реального надходження коштів в обсязі близько 4 млрд. грн.. Для уникнення ускладнень у сільськогосподарському виробництві додатковий обсяг фінансування галузі в сумі близько 4 млрд. грн.. має передбачатись Державним бюджетом.

В Україні не створено, як в країнах ЄС, ринкове середовище, яке б забезпечувало фінансову самодостатність сільськогосподарського виробництва. Тому ринкові механізми реалізуються не повною мірою, що призводить до викривлених взаємовідносин суб'єктів господарювання з державою, їх нестабільності. Що це саме так, свідчить, насамперед, відсутність науково обгрунтованої концепції щодо ролі держави в регулюванні економічних відносин в аграрному секторі, а також структура державної підтримки сільського господарства, що склалася. В результаті послабилась регулююча функція держави, особливо на першому етапі ринкових перетворень, що призвело до того, що в 1998 р. збитковими виявилися майже 92 % сільськогосподарських підприємств, а пошук нетрадиційних шляхів підтримки призвів до того, що переважна частина державних фінансових ресурсів підтримки сільськогосподарського виробництва стала надходити через податкові механізми (за останні 6 років близько 80% їх загального обсягу).

Результатом світового досвіду підтримки сільського господарства є відмова від прямої бюджетної підтримки виробників, що спричинено неефективністю використання державної допомоги і додатковим навантаженням на споживачів, та підтримка протилежного напрямку, котрий передбачає дотування споживачів з метою підвищення їхніх результатів доходів і купівельної спроможності. Тому думка академіка УАН П. Гайдуцького про перехід від підтримки виробництва окремих видів продукції до комплексної підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників шляхом виплати фіксованих сум у розрахунку на гектар землі в обробітку та на умовну голову худоби. Поки що недосконалі й непрозорі порядки і механізми використання бюджетних коштів, особливо контроль за цільовим та ефективним їх використанням. Більшість сільськогосподарських підприємств, які отримують державну матеріальну та фінансову допомогу, не зацікавлені в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва; їх більше влаштовує екстенсивний розвиток. Така фінансова політика призводить до марнотратства ресурсів.

Слід також, констатувати, що в цілому державній фінансовій підтримці притаманний пасив-

ний характер. Вона спрямована більшою мірою не на протидію негативним явищам і тенденціям, а на ліквідацію їх наслідків. Тобто, обмеженість ресурсної бази державного та місцевих бюджетів, недосконалість механізмів реалізації аграрної політики обумовило те, що державна фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників суттєво не впливала на пом'якшення та гальмування кризових явищ, що призвело до зменшення джерел власних фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств, погіршення умов доступу до зовнішніх запозичень, падіння доходності та збільшення рівня збитковості, платіжної кризи та незадовільного фінансового стану значної частини підприємств.

Однак світова практика свідчить що державна фінансова підтримка може відігравати і активну роль у виведенні сільськогосподарського виробництва з кризи, стабілізації економіки і фінансів сільськогосподарських підприємств, їх економічному зростанні.

Тому виникає питання, чому це не робиться – тому, що невірні орієнтири державної фінансової підтримки чи тому що їх неможливо змінити в умовах існуючої системи фінансових відносин у суспільстві.

На нашу думку, глибинна суть проблеми полягає у тому, що збереглась практично недоторканою фінансова модель державної підтримки сільського господарства. Оскільки вона не адекватна періоду формування ринкових відносин то і переважна більшість процесів що спрямовані на перехід до ринкової економіки виявляються не результативними.

Пошук шляхів оптимізації державної фінансової підтримки передбачає подолання передусім усталених уявлень і стереотипів мислення щодо ролі Міністерства, громадських організацій, функцій головних управлінь.

Державна підтримка аграрного сектора економіки, як основний механізм реалізації державної аграрної політики, має базуватися на створенні сприятливих економічних, правових, організаційних та інших умов, які забезпечували б галузь матеріальними та фінансовими ресурсами.

Також необхідно переглянути всі діючі програми та визначити самі пріоритетні 5 - 6 програм, але які б мали великий ефект. Запровадження програмного підходу насамперед поліпшить прозорість і обґрунтованість бюджету щодо конкретних напрямків видатків. До переваг програмно цільового підходу слід віднести те, що він дає чітке розуміння державним органам та громадськості, на що витрачаються бюджетні кошти, забезпечує прозорість бюджету. Лише системний підхід може допомогти врахувати більшість складних причинно – наслідкових взаємозв'язків і взаємозалежностей, виявити усі фактори що впливають на підвищення ефективності бюджетної політики, як інтегрального цілого. А знаючи усі фактори можна з більшою точністю визначити ефективність витрачання бюджетних коштів.

Державна фінансова підтримка повинна бути реально обґрунтованою, виваженою, всі її складові (фіскальна, бюджетна, кредитна) мають діяти скоординовано, синхронізовано (за черговістю заходів у часовому вимірі) і бути спрямовані на вирішення спільних завдань. Якщо до останнього часу її головним завданням фактично було пом'якшення наслідків глобальної економічної кризи та виходу з неї, то віднині домінантою фінансової стратегії має стати надійне забезпечення реалізації політики економічного зростання та стабільності. Говорячи про стабільність мається на увазі, що так, наприклад, ще при заплідненні корови селянин повинен чітко знати яку підтримку він одержить виростивши і продавши бичка чи теличку через два – три роки. Також кожна державна програма повинна надавати значний економічний ефект через мультиплікацію, що у переважній більшості випадків можливо тоді, коли державні кошти дають змогу залучити значні приватні кошти, як це відбувається при здешевленні кредитів. Таким чином, бюджетне фінансування аграрного сектора економіки має змінити свою спрямованість, підвищити цим самим ефективність державної допомоги.

В сфері бюджетного фінансування політика держави повинна бути направлена на ефективне використання її фінансових ресурсів для підтримки сільськогосподарських товаровиробників методами, формами та способами адекватним умовам ринкової економіки. Форми та способи фінансової підтримки сільського господарства мають суттєво варіювати на різних етапах економічної реформи в умовах дефіциту продовольства і сільськогосподарської сировини, відносної достатності та перевиробництва.

Наприклад, оскільки природні фактори завжди матимуть відчутний вплив на кінцевий результат сільськогосподарського виробництва об'єктивною необхідністю є розвиток системи страхування врожаю в Україні, включаючи систему державної підтримки для заохочення сільськогосподарських виробників до участі в такому страхуванні.

Проте, проста екстраполяція практики стабілізації та мінімізації сільськогосподарських ризиків, яка пропонується країнами з розвинутою ринковою економікою, в специфічних умовах сучасної України не завжди дає бажані результати. Позначається недосконалість законодавчої бази, відсутність достатньої мірою розвинутої ринкової інфраструктури, традицій та звичаїв підприємства. Необхідна спеціальна програма державної підтримки або державного субсидування страхування сільськогосподарських товаровиробників. Окрім того, подальше збільшення обсягів кредитних ресурсів сільськогосподарським підприємствам, у великій мірі залежить від зменшення ризиків сільськогосподарського виробництва. Саме розвинений страховий ринок може стати однією з умов подальшого збільшення надходження фінансових ресурсів у сільгоспвиробництво, оскільки механізм її дії буде безумовно передбачати залучення приватних коштів щодо страхування сільськогосподарських ризиків.

Посилення ролі державної фінансової підтримки потребує збільшення частки видатків на розвиток сільськогосподарських підприємств, використання бюджетних коштів на основі розробки цільових програм, кооперування фінансових ресурсів бюджетів різних рівнів і позабюджетних фондів та організації ефективного моніторингу їх використання.

Важливим, також, залишається збереження вже існуючого економічного механізму фінансового забезпечення у сільському господарстві та його певне удосконалення, виходячи із наявних недоліків, які можуть бути усунуті без додаткових залучень коштів, що особливо важливо з огляду на нереальність сподівань у найближчий період щодо радикальних змін цінової політики. Тут ми маємо на увазі насамперед збереження на тривалу перспективу (мінімум на 10 років) існуючого режиму пільгового оподаткування сільськогосподарських товаровиробників податком на додану вартість, бо щорічний перегляд взаємовідносин підприємств цієї галузі з бюджетом (відміна за Законом про державний бюджет, а потім через деякий час повернення до попереднього варіанта) не сприяє стабілізації фінансового забезпечення відтворення в цій галузі.

Формування цілісної системи державної підтримки аграрного сектору – складний та тривалий процес, в основі якого лежать: законодавча та нормативна база, що визначає специфічні умови діяльності підприємств галузі та регулює форми і методи його підтримки, а також процедури прийняття рішення; юридичні механізми, що гарантують дотримання законності і рівноправність представників агро бізнесу у відносинах з органами влади та іншими господарюючими суб'єктами; система спеціалізованих інститутів, що забезпечують розробку і реалізацію державної політики по підтримці підприємництва; державні програми щодо фінансового забезпечення (в тому числі бюджетні асигнування), необхідні для реалізації заходів підтримки агро бізнесу, нарівні із створенням умов і механізмів для залучення приватних вітчизняних та іноземних інвестицій.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз впливу державної фінансової підтримки на формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств дозволяє зробити наступні висновки.

Державна фінансова політика сьогодні в агропромисловому комплексі являє собою складне, суперечливе явище з багатьма бюрократичними деформаціями, слабкими сторонами, недоліками та вразливими місцями. Найбільшою складовою яка акумулює усі проблеми є бюджетна політика.

Всього розроблено більше 30 програм фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Намагання вирішувати за рахунок бюджету широке коло проблем мають, зрозуміло, об'єктивне підґрунтя на теренах нашої країни. Але така розпорошеність фінансової державної підтримки не дає очікуваних результатів. Виникає сумнів у доцільності використання бюджетних коштів на ряд цілей, оскільки вони не завжди потрапляють до сільських товаровиробників. Нераціональними витратами, передбаченими в державному бюджеті можна вважати більшість державних програм.

Окрім того, надмірна диференціація напрямів бюджетної підтримки аграрної сфери, призводить, з одного боку, до розпорошення таких коштів, ускладнення оформлення їх отримання, отже, недоступності для більшості сільськогосподарських підприємств, з іншого ж – слабо позначається на стимулюванні досягнення позитивних зрушень у формуванні фінансових ресурсів.

В силу об'єктивних причин, галузь потребує науково обґрунтованих специфічних режимів та механізмів державної фінансової підтримки і загальні рекомендації щодо народного господарства і світового досвіду у даному випадку недостатні.

Необхідність забезпечення стабільного динамічного зростання агропромислового виробництва вимагає чіткого визначення орієнтирів подальшого економічного і соціального розвитку, стратегічних і тактичних завдань та критеріїв їх реалізації. Основою основ цієї стратегії є забезпеченість сільськогосподарських підприємств достатніми фінансовими ресурсами й створення передумов їх раціонального та ефективного використання.

Звісна річ проблеми державної фінансової підтримки стосовно формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств неможливо вирішити за один – два роки, так як і неможливо їх вирішити раз і назавжди, на кожному етапі будуть поставати нові, як правило, більш складні завдання, але удосконалення цієї підтримки за окресленими напрямками дозволить суттєво покращити ситуацію з оптимізацією формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Свідерська І.М. Державна політика підтримки аграрного виробництва України у світлі вимог Світової організації торгівлі: дис. канд. ек. наук 08.07.02 / Київський Національний економічний університет. – К.:КНЕУ. – 2004. – 54 с..
2. Кобута І., Шевців О. Внутрішня підтримка сільського господарства в контексті приєднання України до Світової організації торгівлі // Проект «Аграрна політика для людського розвитку». – К.. 2002. – С. 342-374.
3. Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України. – К. НДФІ. 2004. – 300 с.
4. Чопенко В. Гонки по аграрній вертикалі // Дзеркало тижня. – 2004. – № 21 – С.7.
5. Василик О.Д., Павлюк К.В. Бюджетна система України: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури. – 2004. – 406 с.
6. Зубець М., Панасик Б. Актуальні проблеми економіки України. – К.: Аграрна наука, 2004. – 84 с.
7. Фінанси в період реформування агропромислового виробництва / Дем'яненко М.Я., Алексійчук В.М., Борщ А.Г. та ін.; За ред М.Я. Дем'яненка – К.: ІАЕ УААН, 2002 – 645 с.
8. Шкільний О.О. Формування політики регулювання системи аграрного підприємництва // Економіка АПК. – 2002. - № 5. – С. 37- 41.
9. Стецюк П.А. Формування фінансових ресурсів сільськогосподарських підприємств // Економіка АПК - 2005. - № 11. - С. 114- 118.
10. Пояснювальна записка про Закон України «Про внесення змін до закону України № 1033-ХІУ «Про ставки вивізного експортного мита на насіння деяких видів олійних культур» - <http://www/ark-inform.com>.
11. Осауленко О.Г. Статистичний щорічник України за 2003 рік.
12. Аграрна реформа в Україні / За ред П.І. Гайдучького – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.